

СТИЛІСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ УСНОГО МОВЛЕННЯ¹.

СТИЛІ УСНОГО МОВЛЕННЯ

Українське усне літературне мовлення – це реалізована в устах мільйонів мовців українська літературна мова як вища, відшліфована і унормована форма загальнонародної мови. Будучи явищем конкретним, воно, однак, не є сумою індивідуальних мовлень, уніфікованих і монолітних у своїй структурі, а лише комплексом індивідуальних мовлень, диференційованих територіально, соціально, експресивно тощо.

Його існування і виявлення в живій мовній дійсності характеризується насамперед взаємодією з писемним літературним мовленням, а також взаємозв'язками з народно-розмовним мовленням нелітературного характеру, тобто з територіальними діалектами, професійними жаргонами та соціальними ареалами, з яких останні мають компоненти як літературної, так і нелітературної мови.

У зв'язку з цим вимагає свого наукового розв'язання таке питання, як відношення усної форми літературної мови до писемного варіанту і до загальнонародної мови в її діалектних і розмовних різновидах. Априорно можна констатувати, що вплив писемного варіанта літературної мови на усний здійснюється в напрямі зберігання і дотримувannya літературних норм в галузі граматики (морфології й синтаксису) та лексики і в напрямі піднесення культури висловлення, тобто по лінії стилістики. Разом з тим він іде й по лінії засвоювання чи оволодіння мовцями усталеними зворотами публіцистичного, ділового, а зрідка й художнього стилів писемної мови.

Положення про засвоювання усним мовленням зворотів писемної мови підтверджується не тільки спостереженням, але й численними записами. За кількістю випадків уживання,

¹ Уривки з монографії: Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. Відп. ред. І. К. Білодід. Київ, 1965. С. 165 – 190.

як вдалося констатувати, публіцистичні звороти в усному мовленні мають певну перевагу над такого ж типу зворотами художньої мови, хоч і останні аж ніяк не рідкі. [...]

Вплив народної мови з її діалектними і жаргонними різновидами на усне літературне мовлення йде, на відміну від писемного літературного варіанту, в плані порушення і розхитування літературних норм – лексичних, частково синтаксичних і орфоепічних – та зниження стилістичної культури висловлення. Нелітературне мовлення у своєму впливі на літературне в найменшій мірі торкається морфологічної системи та найбільш вживаного фонду лексики, що й дає підставу розглядати усну і писемну форми літературної мови, як варіанти однієї літературної мови. [...]

[...] Вплив усного, розмовно-народного (жаргонного, діалектного) мовлення на літературне йде по лінії лексики (за винятком її основного фонду), фразеології, синтаксису і стилістики, в мінімальній мірі, спорадично торкаючись і морфології. Тому нерідкими є випадки проникнення в усне літературне мовлення ненормативних діалектних форм і виразів [...].

[...] Порушення норм в усному літературному мовленні, що є результатом впливу народно-розмовної (нелітературної) мови, може своєю основою мати говіркове, діалектне оточення, що служить певним субстратом для носіїв літературного мовлення, або соціальний жаргон, чи професійне мовлення, що становить зовнішнє нашарування усного літературного мовлення. З погляду виявлення елементів діалектної основи, соціально-жаргонного чи професійного нашарувань українське усне літературне мовлення можна ділити за такими принципами: а) територіальним, б) соціально-професійним і умовно – за інтелектуальним. Якщо розподіл за першим принципом буде співвідносний діалектно-говірковій роздрібленості української мовно-етнографічної території, в основі якої три діалектних масиви – південно-східний, південно-західний і північний з їх говірками, то наступний, включаючи (інколи поряд з територіально-говірковими, а часто й безвідносно до них) сукупність елементів соціально-професійного мовлення, буде відповідати соціальній структурі нації – носію української

літературної мови, – основою якої є такі соціально-професійні категорії [...].

Ті чи інші відхилення від літературних норм у галузі лексики і граматики, що трапляються у територіальних видозмінах усного літературного мовлення, звичайно носять спорадичний характер і навіть виявляються у того чи іншого мовця не постійно і не завжди, але, як правило, своїм джерелом мають територіальну говірку села чи розмовну (обласну) мову міста. Значно стійкішими і послідовнішими виступають у окремих територіальних видозмінах усного літературного мовлення риси орфоепічні, акцентологічні й мелодичні, з яких останні поки що лінгвістичному дослідженню майже не піддаються. [...]

В такій же мірі не позбавлений підстав для типологічної класифікації усної мови і соціологічний критерій. Правда, соціально-професійному визначенню і розгрупованню піддається тільки галузь спеціальної лексики і фразеології чи номенклатури і термінології. Цілком зрозуміло, що спеціальна лексика якоїсь галузі народного господарства в тій чи іншій мірі може бути властива мовленню представників різних соціально-професійних груп населення чи може зустрічатись у ньому, проте, звичайно, вона не тільки найбільш природна, але й найчисленніша в устах людей, безпосередньо зв'язаних своєю професією чи обставинами життя з даною сферою функціонування спеціальної лексики. Саме більша проти інших термінологічних категорій притаманність лексики однієї категорії спеціальних термінів і виразів і надає певного соціального мовного обличчя відповідним групам мовців і може становити основу для розрізнення чи розподілу українського усного літературного мовлення за соціально-професійним принципом. Відповідно до цього принципу мовців української літературної мови без огляду на їх посаду, освітній ценз тощо можна поділити за окремими галузями виробництва, хоч, звичайно, цей поділ дуже умовний. [...]

Отже, хоч розрізнення за соціальною ознакою, безвідносно до освітнього цензу, виявляється тільки на рівні лексики і фразеології, все-таки воно не позбавлене певних підстав для соціологічної класифікації усного літературного мовлення.

Поряд із соціологічними деякі підстави для існування може мати і критерій поділу мовців української літературної мови за інтелектуальними ознаками (тобто поділ мовців за культурним рівнем і освітнім цензом). Цей поділ в найбільшій мірі має виявлення на рівні стилістично-синтаксичному і частково лексичному. Проте він не настільки істотний і, що важливіше, не цілком доступний за відсутністю необхідних матеріалів для дослідження, що його ми не беремо до уваги.

Треба сказати, що елементи як територіально-діалектного, так і соціально-професійного та інтелектуального типів літературного мовлення знаходять відображення у художньому стилі писемної літературної мови, служачи в ньому засобом типізації мови персонажів за територіальними, соціальними та інтелектуальними ознаками. Територіальні ознаки, зокрема, використовуються і для надання творові місцевого колориту. Таким чином, писемна літературна мова в художньому стилі фактично засвідчує існування подібного розрізнення у мовній дійсності.

Крім територіальних і соціальних (рідше інтелектуальних) ознак в індивідуальному вираженні усного літературного, як і загалом всякого усного мовлення, знаходять відображення і моменти психологічного характеру, тобто та чи інша форма експресії.

На відміну від попередніх схем диференціації, в яких її показниками були в основному лексика і граматики, при цій диференціації критеріями виступають і супрасегментні ознаки: інтонація, пауза, темп, які в ряді моментів і є вирішальними. Сукупність цих чинників, що є зовнішнім формальним вираженням почуттів, душевного стану, розрахованим на певне сприймання, тобто на співбесідника, разом із структурними дає підставу виділяти в усному літературному мовленні такі типи: 1) зрівноважений, або емоційно нейтральний, 2) схвилюваний, або емоційно насичений, 3) афективний, або сильно емоційно насичений, 4) емоційно знижений, 5) фамільярно-іронічний тощо. [...]

Зрівноважене, емоційно нейтральне, усне літературне мовлення — це той умовний експресивний нуль, від якого вже будь-які відхилення в бік наростання чи зниження сили експресії

можуть вважатись окремими виразово-експресивними типами. Цілком зрозуміло, що сам нульовий тип у стилістичному і в інтонаційному відношенні не матиме ніяких додаткових специфічних атрибутів.

По шкалі наростання емоцій першим буде схвилюваний, або емоційно насичений, тип. Крім, може, дещо підвищеної інтонації, уповільненого чи прискореного темпу говоріння, цей тип відзначається наявністю пауз, що здебільшого неспіввідносні логічним паузам. Із стилістичного боку цей тип характеризується або емоційно насиченими словесно-виразовими елементами, або інверсованим порядком слів і наявністю у фразі-висловленні синтаксично не зв'язаних слів, словосполучень і речень, або, нарешті, різноманітними неповними синтаксичними конструкціями. Цей тип мовлення часто знаходить чи то натуралістичне, чи художньо переосмислене відображення в художній літературі [...].

Наступним, якщо йти по емоційних щаблях, типом є афективний, тобто сильно емоційно насичений. Проти попереднього в ньому тільки більша сила експресії, а звідси і більш яскравий інтонаційний малюнок, кількісно більше пауз з довшою протяжністю і менше слів [...].

Серед емоційно забарвлених типів існують і знижено експресивні, які на відміну від емоційно піднесених передають почуття злоби, невдоволення, роздратування, презирства і ненависті. У структурно-стилістичному плані вони мало чим відрізняються від перших. Єдиним майже засобом розрізнення є лексика. Відмінними є інтонація, дещо більш уповільненим є темп, більш співвідносна логічному членуванню висловлення є пауза [...].

З-поміж функціональних типів окремо виділяється стиль урочистого мовлення. Цей стиль, відповідно до його призначення, може у свою чергу поділятися на ряд тематично-ситуаційних підтипів, в один стиль які об'єднують насамперед структурні елементи і як вторинні – супрасегментні. Його основними ознаками слід вважати: урочисту лексику і фразеологію, правильні синтаксичні конструкції з узвичаним порядком слів, логічне членування синтагм з відповідними логічними паузами, рівномірною інтонацією і дещо

уповільненим темпом говоріння. Зразками урочистого усного мовлення можуть бути виступи на урочистих засіданнях, нарадах тощо.

Вцілому соціальний, територіальний і експресивний критерії стильової диференціації усного літературного мовлення можуть застосовуватись тільки у випадках, коли береться до уваги комплекс словесно-виразових засобів індивідуального вираження усного мовлення, тобто коли усне літературне мовлення розглядається з погляду виявлення в ньому елементів загальнонародної усної мови або з погляду вираження експресії. Однак ці критерії виявляються недостатніми і не можуть бути прийнятними для визначення типів мовлення з погляду їх суспільного призначення, функцій, з погляду їх адресатів, співбесідників. З цієї точки зору критеріями повинні бути: а) кількість мовців, як тих, хто повідомляє чи бере участь у повідомленні, так і тих, хто сприймає інформацію; б) суспільне призначення повідомлення, його функціональна властивість.

За кількістю мовців, що беруть участь у передачі інформації усне літературне мовлення може бути поділене на такі форми: а) монологічну, б) діалогічну і в) полілогічну (тобто мовлення з більшою від двох кількістю учасників). У межах кожної з цих форм зокрема або відповідно і залежно від них відбувається диференціація усного літературного мовлення за суспільно-функціональними ознаками, за своїм призначенням. З цього погляду найбільш виразними функціональними стилями української усної літературної мови виступають такі стилі: а) діловий, або офіціальний; б) агітаційно-пропагандистський, або ораторський; в) науковий і науково-популярний; г) дидактично-педагогічний з різновидами: okazіонально-урочистим, okazіонально-зниженим і розмовним; д) побутовий; е) виробничо-професіональний; є) художньо-естетичний. Ці стилі найяскравіше виступають у монологічному мовленні і найменш кондесовано в полілогічному.

Функціональна диференціація усного літературного мовлення в багатьох відношеннях співвідносна диференціації писемної літературної мови з різницею питомої ваги того чи іншого стилю в системі стилів одного варіанта (в даному

випадку усного) до аналогічного стилю другого варіанта (писемного). Дуже показовим у цьому відношенні може бути стиль художній, який в писемній формі літературної мови займає одне з провідних місць, а в усній одне з найменш помітних, і навпаки побутовий, роль якого в усній формі чи не найістотніша, в той час як в писемній формі він є тільки компонентом художньої мови.

Цілком зрозуміло, функціональна диференціація усного літературного мовлення, яку можна вважати основною, веде за собою розмежування на лексичному, синтаксичному і стилістичному рівнях структурних елементів мови і закріплення їх в тій чи іншій мірі за певними стилями, різновидами, типами. Розглянемо кожен із названих стилів зокрема.

Діловий, або офіціальний, стиль українського усного літературного мовлення (ним послуговуються мовці на виробничих нарадах, засіданнях, наукових конференціях, симпозіумах, на громадських обговореннях, де кожен висловлює свою думку з приводу того чи іншого питання тощо) характеризується лаконічністю і сухістю, тобто конденсацією виразових засобів, точністю і ясністю висловлених думок з урівноваженим, спокійним тоном висловлення (правда, можливі й відхилення емоційного характеру), наявністю спеціальної лексики і фразеології. На відміну від аналогічного типу в писемній мові він відрізняється значно меншою кількістю усталених зворотів, інколи їхнім переставленням, контамінацією або передачею у скороченому вигляді та певними пропусками слів. [...]

Як правило, за кількістю мовців цей стиль повністю належить до монологічної форми. Звичайно, на аналогічну тему може висловлюватись і більша кількість людей, проте це не буде бесіда, а у всіх випадках монологічне мовлення.

До форми монологів належить усне мовлення в стилі агітаційно-пропагандистському, ораторському. Це виступи на мітингах, зборах, це промови, звертання, заклики. У цьому стилі дуже багато спільного з діловим, або офіціальним, і щодо точності висловлення, і щодо наявності спеціальних виразових засобів і певних усталених зворотів. Проте він має і окремі специфічні риси: у ньому є певна експресія, а звідси і

порушення плавності інтонаційного малюнка фрази, для нього притаманною є наявність обрамлень у вигляді чи то зачинів, звертань, чи то кінцівок, здравниць, певних відступів, екскурсів і разом з тим – розтягнутість (відсутність конденсації) у манері висловлення. [...]

Близько до ділового і частково до ораторського стоїть і стиль наукових і науково-популярних повідомлень, публічних лекцій, виступів. Найхарактернішою його особливістю є логічна послідовність викладу з обумовленим чергуванням «відомого» і «невідомого» не тільки в межах висловлення в цілому, але й в окремих фразах і з відчутною дозою або суб'єктивізму, що виражається присутністю в розповіді мовця з його поглядами і оцінкою явищ у таких виразах: *на мою думку; як мені здається; як мені вдалося помітити; не можу погодитись*, або повного об'єктивізму, якому відповідають у системі виразів такі: *як вдалося встановити; як відомо; не викликає сумніву твердження; на думку багатьох дослідників* тощо. Виклад думок у науково-популярному стилі здебільшого позбавлений емоційного забарвлення, проте у випадках загострення на полемічний лад з'являються і певні атрибути експресії у словах, виразах і в супрасегментних елементах: у тоні, інтонації, мелодиці та ритміці.

Значно більше експресії у стилі дидактично-педагогічному. Від попередніх він відрізняється наявністю звертань (в більшій мірі, ніж в інших стилях), окличних, наказових речень, повтореннями окремих висловлювань в ідентичному або злегка видозміненому вигляді. В ньому є чимало побутовізмів – лексичних, фразеологічних і стилістичних. Стиль цей застосовується на уроках виховання в школі, в дитячих садках, інтернатах, в розмовах старших з молодшими дітьми. Цей стиль не завжди реалізується у формі монологу, він може виявлятися і через діалог. [...]

Окремо стоїть побутовий стиль, який може концентрувати і собі елементи всіх інших функціональних стилів і може стояти осторонь їх. Тому-то він є найпоширенішим і функціонально найрозгалуженішим типом усного мовлення. До нього належать різновиди урочистого емоційного спрямування, нейтрального, зниженого (лайливого), фамільярного, глумливого, іронічного,

просторікуватого тощо. Зрідка цей тип може бути монологічним, наприклад у промовах, тостах, тобто в оказіонально-урочистих ситуаціях, але, як правило, він діалогічний або полілогічний. Таким є він у розмовах, бесідах, суперечках, обговореннях, в різного роду інформаціях, повідомленнях, у питаннях і відповідях тощо. Цей тип мовлення найменше зв'язаний із штампами, з усталеними зворотами, чи якоюсь спеціальною лексикою. В ньому найбільш відхилень від літературних норм у галузі лексики і зрідка стилістики. [...]

Окремо від усіх стилів стоїть художній стиль усного літературного мовлення. В усному народному мовленні цей тип має досить значне поширення – це застосування чи реалізація у видозміненому в призмі індивідуального сприймання фольклорного мовлення, фольклорних оповідань, переказів, легенд, казок і, нарешті, ритуальних примовлянь, бесід, речитативів тощо. В усному літературному мовленні цей тип знаходить значно менше застосування. Як правило, він використовується в устах людей з літературно-мистецьким хистом і виявляється у вигляді розповідей – оповідань, переказів, звітів, інформації тощо. Це здебільшого монологічна форма мовлення. [...]

У художньому типі мовлення наявні:

- 1) образні, тропейного характеру, вислови;
- 2) різного роду фігури як прийоми художнього живописання;
- 3) емоційні і так звані естетизовані вислови, тобто типові вислови художньої мови.

Звичайно, чітких бар'єрів між стилями усного літературного мовлення немає. Елементи одного стилю можуть в устах того чи іншого мовця чи в різних окремих ситуаціях бути компонентами іншого. Проте виникають і формуються вони, як правило, в межах якогось одного стилю і за ним закріплюються, а далі вже використовуються, правда, з певними стилістичними відтінками, в інших стилях. Це одна з особливостей і закономірностей процесу розвитку всякої літературної мови [...].